

Урок № 22. Модернізація Російської імперії.

Мета: сформувати в учнів уявлення про Російську імперію в останній третині XIX ст.; про-аналізувати причини й наслідки реформ у Російській імперії другої половини XIX ст.; розглянути становлення, розвиток і занепад народництва; охарактеризувати діяльність Олександра II; порівняти робітничий рух Європи та Росії; розвивати в учнів уміння оцінювати діяльність соціал-демократів у Російській імперії; висловлювати власну думку щодо тероризму.

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник, стінна карта світу, роздавальний матеріал.

Основні поняття: кріпосне право, тимчасовозобов'язані, судова реформа, міська реформа, військова реформа, Кримська війна, Паризький договір, Берлінський конгрес, народництво.

Основні дати та події: 60—70-ті рр. XIX ст. — проведення реформ, 19 лютого 1861 р. — скасування кріпосного права; 1864 р. — земська реформа; 1864 р. — судова реформа; 1870 р. — міська реформа; 1874 р. — завершення військової реформи; 1853–1856 р. — Кримська війна; 18 березня 1856 р. — Паризький мирний договір; 1877–1878 рр. — російсько-турецька війна; 1878 р. — Сан-Стефанський договір, Берлінський трактат; 1891–1893 рр. — оформлення франко-російського союзу.

Історичні постаті: Олександр II, С. Вітте, В. Корнілов, П. Нахімов.

Очікувані результати: учні навчаться: показувати на карті територію Російської імперії, основні індустріальні центри Росії, події, пов'язані з розширенням Російської імперії; тлумачити, співвідносити та застосовувати поняття й терміни; давати характеристику Олександру II; аналізувати причини й наслідки реформ у Російській імперії другої половини XIX ст.; визначати основні етапи розвитку народництва; давати оцінку соціал-демократії в Російській імперії; висловлювати власну думку щодо тероризму.

I. Організаційний момент

II. Актуалізація опорних знань і вмінь

Дискусія. Провести з учнями дискусію за темою «Демократія та расова сегрегація у США наприкінці XIX ст.».

Завдання

Заповніть таблицю, уписавши у відповідний стовпчик порядковий номер поняття або терміна: 1 — президент, 2 — Північна Америка, 3 — Москва, 4 — абсолютна монархія, 5 — штат, 6 — конгрес, 7 — Вашингтон, 8 — республіка, 9 — Євразія, 10 — імператор, 11 — Сенат і Палата представників, 12 — губернія.

Зразок відповіді:

Російська імперія	Сполучені Штати Америки
3, 4, 9, 10, 12	1, 2, 5, 6, 7, 8, 11

III. Вивчення нового матеріалу

План вивчення нового матеріалу.

1. Модернізація Російської імперії. Скасування кріпосного права.
2. Реформи Олександра II та їх наслідки для імперії.
3. Росія в пореформений період. Особливості економічного розвитку.
4. Зовнішня і колоніальна політика Російської імперії.
5. Народництво. Робітничий рух і формування соціал-демократії.

Проблемне запитання. «Чи згодні ви з твердженням, що реформи 60-70 рр. XIX ст. в Росії мали половинчатий характер?»

1. Модернізація Російської імперії. Скасування кріпосного права.

Розповідь учителя. У середині XIX ст. Російська імперія простяглася від європейських просторів до Тихого океану та Північної Америки (Аляска входила до складу імперії). Політичний устрій країни дістав назву «самодержавство», тобто абсолютна влада монарха. У Росії були відсутні будь-які паростки демо-кратії.

У зовнішній політиці Росія відігравала роль «жандарма Європи», беручи активну участь у придушенні революційних проявів у Європі, намагаючись впливати на європейську політику. Проте Кримська війна, у якій Росія зазнала поразки, поставила певні перепони в подальшій активній ролі Росії в Європі.

Більшість населення Російської імперії становили селяни, переважна частина яких були кріпаками. Невеликий прошарок купців, торговців та вільних селян суттєво не впливав на становище в країні. Слабкий розвиток економіки, який у першу чергу позначався на діяльності промислового виробництва, не сприяв зростанню кількості робітників.

Таким чином, у середині XIX ст. Російська імперія була як економічно, так і політично відстаючою країною порівняно з країнами Європи та Сполученими Штатами Америки. Необхідності реформ потребувала сама епоха.

Російський імператор Олександр II (1855—1881) розумів необхідність реформ для розвитку держави. Країна перебувала в складному становищі — поразка в Кримській війні показала кризовий стан економіки.

У середині XIX ст. Росія була аграрною країною і більшість селян були кріпаками. Це гальмувало розвиток ринку вільної праці, а також всієї економіки. Кріпаки не були зацікавлені в результатах своєї праці на панів. Їхні жорсткі умови життя спричинювали посилення селянського руху. Крім того, Росія єдина в Європі залишалася імперією, де використовували підневільну працю, що суттєво знижувало її міжнародний авторитет. У суспільстві розгоралися суперечки щодо можливого реформування та ліквідації кріпосного права.

19 лютого 1861 р. були оприлюднені **Маніфест про ліквідацію кріпосного права та «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності»**. Реформа поширювалася на більшу частину території Російської імперії й охоплювала близько **22** млн селян. Відповідно до цих документів кріпаки отримували особисту свободу — селяни переставали бути власністю поміщиків, могли обирати місце проживання, володіти особистим майном, поступати на службу, здобувати освіту. А землю селянам не дали, її потрібно було викупити. Селяни отримували тільки садибу, а за землю, яку їм держава надавала в кредит (на **49 років** у розмірі **6 %** річних), вони мали сплачувати протягом десятиліть (на початок XX ст. селяни виплатили три вартості отриманої землі). На час виплати селяни ставали тимчасовозобов'язаними, доки не укладуть угоду про викуп наділу. Для управління в селах створювалися органи селянського самоврядування — громади.

Реформа мала половинчастий характер, імперією прокотилися селянські бунти, які були придушені. Проте скасування кріпацтва привело до розвитку внутрішнього ринку, формування ринку вільної найманої праці, стимулювання виникнення «кріпких» сільських господарств, розшарування серед селянства і переходу частини селян до міст на фабрики і заводи.

2. Реформи Олександра II та їх наслідки для імперії.

Варіант I.

Розповідь учителя. Ліквідація кріпосного права, або селянська реформа, була однією з багатьох реформ Олександра II, які хоча й не змінили самодержавності, але створили умови для розвитку буржуазних відносин та змін у суспільстві.

Земська реформа (1864 р.) спрямовувалася на зміну місцевого самоврядування. У 1864 р. були запроваджені земства (всестанові органи місцевого самоврядування в повітах та губерніях, які обиралися місцевими жителями — землевласниками, власниками промислових і торговельних закладів та представники від селян), які отримали частину функцій самоврядування. Саме вони почали опікуватися місцевим господарством, розподілом державних податків на місцевому рівні, місцевими зборами, медичним обслуговуванням населення та іншим. **Земства** поділялися на **розпорядчі** — **збори гласних та виконавчі** — **земські управи**. Проте земства не мали політичних функцій, вони перебували під

постійним контролем влади, а губернатор мав право призупинити виконання будь-яких їхніх рішень.

У **1864 р.** розпочалася **судова реформа**. Вона передбачала створення всестанового, незалежного від чиновників суду — суддю призначав уряд, але зняти його з посади міг тільки суд. Досудове слідство проводили судові слідчі, які не підпорядковувалися поліції. Судовий процес ставав гласним і привселюдним, вводився суд присяжних та змагання прокурорів і адвокатів. Саме суду надавалося право тлумачити закони. Суттєві зміни відбулися в галузі адвокатської практики та нотаріату. Проте в судовій сфері залишалися всі прояви імперського суспільства — бюрократія і корупція, політична доцільність та чинопочитання, але це були великі зрушення, які впливали на суспільство та становлення правової держави.

Освітня реформа. Введення нового університетського уставу в **1863 р.** стало початком освітньої реформи. Була запроваджена єдина система безкоштовної початкової освіти в народних училищах. Середню освіту здобували в семирічних гімназіях або реальних училищах. Хлопці й дівчата навчалися окремо, середня освіта була платною. Створювалися різні типи шкіл: церковно-приходські, недільні, земські, державні. Вища освіта також була платною. Університети здобули певну автономію — керівництво і професура вищих навчальних закладів стали обиратися радами університетів. Жінки отримали можливість здобути вищу освіту.

Суттєві зміни відбулися і у фінансовій сфері. Під час **фінансової реформи 1864 р.** був створений Державний банк. Розпорядником усіх державних доходів і витрат стало Міністерство фінансів. Скасовувалася система викупної податкової системи та встановлювалися акцизні збори. Більше самостійності стало в роботі Державного контролю, що мало велике значення в корумпованій бюрократичній системі царської Росії.

У **1870 р.** на зразок земської реформи відбулися зміни і в організації **міського самоврядування**. Реформа змінювала систему виборів до органів міського самоврядування — створювалися всеста-нові органи. Виборче право отримували власники майна віком після **25 років**, які сплачували податки. Вводилися виконавчі органи влади — міські управи та розподільчі органи влади (міські думи), запроваджувалася посада міського голови. Міські органи влади займалися питаннями впорядкування міст, розвитком торгівлі, промисловості, освіти, охорони здоров'я та іншим. Діяльність міського самоврядування перебувала під наглядом влади, проте це був один із перших кроків для розвитку суспільства.

Поразка у Кримській війні показала необхідність **військової реформи**, яка відбулася в **1863—1870 рр.** Вводилася загальна військова повинність для чоловіків із **21 року**, зменшувалися строки служби: в **армії — 6 років, на флоті — 7**, скорочувалися строки служби для осіб із середньою та вищою освітою. Від служби звільнялися духовні особи та єдині годувальники. Уся імперія була поділена на **16 округів**. Був створений Генеральний штаб, почалося переозброєння армії, була проведена військово-судова реформа, відкривалися військові та юнкерські училища. Проте в «нову» армію перейшло багато старих порядків — залишилися муштра та рукоприкладство, командний склад формувалася в основному з дворянства.

Реформи 60—70-х рр. XIX ст. мали для Росії велике значення — вони змінили всі сфери життя держави, проте мали непослідовний та неповний характер.

Варіант II.

Мозковий штурм. Визначте причини проведення реформ 60—70-х рр. XIX ст.

Зразок відповіді:

- Криза кріпацької системи.
- Поразка в Кримській війні.
- Гальмування розвитку економіки.
- Відсутність ринку вільної найманої праці.

- Посилення селянського руху.
- Падіння міжнародного авторитету.

Робота в групах. Кожна група учнів, яка отримала випереджальне завдання, презентує результати роботи — стисло розповідає про певну реформу за алгоритмом і пропонує основні поняття для записів (можна на дошці).

Зразок відповіді: Реформи 60-70 рр. XIX ст. в Російській імперії.

1) Скасування кріпосного права 1861 р.

- **19 лютого 1861 р.** — оприлюднені **Маніфест про ліквідацію кріпосного права та «Положення про селян, що виходять з кріпосної залежності».**
- Особиста свобода селян — селяни перестали бути власністю поміщиків, могли обирати місце проживання, володіти особистим майном, поступати на службу, здобувати освіту.
- Збереження економічної залежності селян.
- Обмеження вибору господарської діяльності. Селяни отримували тільки садибу — землю не отримували (залежно від місцевості), її потрібно було або орендувати, або викупати.
- Селяни ставали тимчасовозобов'язаними (доки не укладуть угоду про викуп наділу).
- Створювалися органи селянського самоврядування — громади.
- Масові виступи селян.

2) Земська реформа 1864 р.

- Запровадження земського (місцевого) самоврядування.
- Земство — всестанові органи місцевого самоврядування в повітах та губерніях, які обиралися місцевими жителями — землевласники, власники промислових і торговельних закладів, а також представники від селян.
- Земства поділялися на **розпорядчі — збори гласних та виконавчі — земські управи.**
- Земства опікувалися: місцевим господарством, розподілом держподатків, місцевими зборами, медичним обслуговуванням населення та іншими питаннями.
- Земства не мали політичних функцій.

3) Судова реформа 1864 р.

- Всестановий суд, незалежний від адміністрації.
- Гласний та привселюдний судовий процес.
- Суд присяжних.
- Суди тлумачили закони.
- Адвокати та нотаріат.

4) Освітня реформа 1864 р.

- Єдина система безкоштовної початкової освіти в народних училищах.
- Навчання в гімназіях для всіх станів, класичні та реальні гімназії, хлопці та дівчата навчалися окремо, навчання платне.
- Різні типи шкіл: церковно-приходські, недільні, земські, державні.
- Утворення прогімназій.
- Університети отримали автономію.
- Можливість здобуття вищої освіти для жінок.
- Вища освіта була платною.

5) Фінансова реформа 1864 р.

- Створення Державного банку.
- Розпорядник усіх доходів та витрат — Міністерство фінансів.
- Скасування відкупної податкової системи.
- Установлення акцизних зборів.
- Більша самостійність у роботі Державного контролю.

6) Міська реформа 1870 р.

- Всестанові органи міського самоврядування.
- Виборче право — власники майна віком після 25 років, які сплачували податки.
- Виконавчі органи влади — міські управи.
- Розподільчі органи влади — міські думи.
- Запровадження посади міського голови.
- Міські органи влади опікувалися питаннями впорядкування міст, розвитку торгівлі, промисловості, освіти, охорони здоров'я тощо.

7) Військова реформа 1863—1870 рр.

- Загальна військова повинність чоловіків від 21 року.
- Служба в армії — 6 років, на флоті — 7 років.
- Поділ Росії на 16 округів.
- Створення Генерального штабу.
- Переозброєння армії.
- Військово-судова реформа.
- Військові та юнкерські училища.
- Звільнення від служби духовних осіб, єдиних годувальників.

Назва	Рік проведення	Буржуазні ознаки	Феодальні ознаки
Відміна кріпацтва	19 лютого 1861 р.	Особисте звільнення селян. Селяни отримували цивільні права і могли мати приватну власність	Земля залишалася у власності поміщиків. Селяни платили викупні платежі за землю. До сплати платежів відпрацьовували панщину, платили оброк, тобто були тимчасово-зобов'язаними
Земська	1 января 1864 р.	Створення виборних всестанових органів самоврядування, які відали місцевими справами	Провідну роль відігравали дворяни. Діяльність земств контролювалася царськими урядовцями
Міська	16 червня 1870 р.	Створення виборних міських дум, в яких провідне місце посідали представники крупної буржуазії	Діяльність міських дум перебувала під контролем губернаторів
Судова	20 листопада 1864 р.	Запроваджено безстанове судочинство; публічний змагальний судовий процес; запроваджено суд присяжних, адвокатів	Для селян був створений окремий волосний суд, який міг засуджувати до тілесних покарань. Влада зберігала право заарештовувати і відправляти у заслання «політичних злочинців» без суду
Військова	1863 – 1874 рр.	Запроваджена загальна військова повинність. Обмежено термін служби в армії – 6 років, на флоті – 7 років. Проведено якісне переозброєння армії. Скорочена чисельність армії та підвищена її боєздатність	Муштра і фізичні покарання, безправність солдатів

3. Росія в пореформений період. Особливості економічного розвитку.

Розповідь учителя. Реформи 60—70-хх рр. XIX ст. мали велике значення для Російської імперії — вони визначили подальший шлях розвитку країни, почали формувати систему

соціальних цінностей, змінили соці-альні групи та їх вплив на суспільство, сприяли посиленню розвитку капіталістичних відносин та зміцненню міжнародного авторитету.

Проте реформи мали і негативний характер. Вони були непослідовні та неповні. Царський уряд змінював хід проведення реформ, припиняючи їх або вносячи певні корективи. Реформи не змінили політичної системи держави — Російська імперія залишалася абсолютною монархією. Серед чиновників поширювалися корупція та бюрократизм. Більшість населення була незадоволена наслідками проведених реформ.

Подальший хід реформ був перерваний убивством терористами царя Олександра II. Із приходом до влади царя Олександра III починається період контрреформ. У країні посилюється реакція, відбуваються зміни у проведенні реформ — практично під повний контроль влади потрапляють органи самоврядування, відновлюється цензура, судові органи втрачають свою незалежність, закривається доступ нижчих верств населення до освіти та інше. Проте зміни, які почалися, вже було важко припинити.

Реформи 60—70-х рр. XIX ст. відкрили шлях до змін в економіці. Починається процес індустріалізації — виникають нові заводи та фабрики, держава починає активно залучати приватний капітал, у тому числі іноземний. Виникають нові галузі виробництва — вугільна, нафтодобувна, хімічна та інші. Стрімко розвивається мережа залізниць, що дає ще більший поштовх для розвитку капіталістичних відносин та економічного піднесення. Подальший розвиток був обумовлений реформами С. Вітте. Розвиток промисловості сприяв виникненню нових міст (Івано-Вознесенськ, Кривий Ріг та інші). Почала виокремлюватися спеціалізація економічних районів. Підприємці отримують все більший вплив у державі, збільшується кількість робітничого класу. У Росії відбувся демографічний вибух, що ще раз підкреслює певну успішність економічних змін.

Проте російська економіка мала «наздоганяючий» тип розвитку. Економічний прогрес не збігався із соціальним та політичним. Промисловий розвиток супроводжувався посиленням експлуатації пролетаріату (робітничий клас). Економіка розвивалася нерівномірно, і на неї впливали державні субсидії. Значно гальмувала розвиток економіки корупція та наявність самодержавства, яке обмежувало всіляку ініціативу.

Російська імперія залишалася аграрною державою. Під впливом реформ село значно змінилося — на сільське господарство поширилися капіталістичні відносини, що привело до зменшення поміщицького землеволодіння, застосування нової техніки, утворення передових форм господарства, використання найманої праці. Проте село все ще залишалося відсталим. Селянська реформа призвела до розшарування селянства, але заможних господарств було дуже мало. Общинна система гальмувала розвиток сільського господарства, а система викупних платежів обмежувала розвиток села. Велика кількість селян залишила свої господарства та перебралася до міст. Збільшилася кількість бідняків. Рівень розвитку сільського господарства залишався низьким.

Метод «Коло ідей». Якими були наслідки реформ 60—70-х рр. XIX ст. для Російської імперії?

Зразок відповіді:

- Визначили подальший хід розвитку Росії.
- Зміцнення міжнародного авторитету.
- Незадоволення населення результатами реформ.
- Половинчастий характер реформ.
- Розвиток капіталістичних відносин.
- Формування системи соціальних цінностей.

Завдання. Визначте особливості економічного розвитку Російської імперії після реформ.

Зразок відповіді:

- Початок індустріалізації.
- «Наздоганяючий» тип розвитку.
- Запозичення іноземного капіталу.
- Посилена експлуатація пролетаріату (робітничий клас).

- Економічний прогрес не збігався із соціальним та політичним.
- Нові галузі виробництва — вугільна, нафтодобувна, хімічна та інші.
- Демографічний вибух.
- Самодержавство.
- Стрімкий розвиток мережі залізниць.
- Нерівномірний економічний розвиток регіонів.
- Вплив державних субсидій на розвиток економіки.
- Спеціалізація економічних районів.
- Розшарування селянства.
- Общинне землеволодіння.
- Реформи С. Вітте.
- Розвиток капіталістичних відносин на селі.
- Зменшення поміщицького землеволодіння.
- Зв'язок робітників (пролетаріату) із селом.

4. Зовнішня і колоніальна політика Російської імперії.

Випереджальне завдання. Під час розповіді вчителя заповніть хронологічну таблицю.

Зразок заповненої таблиці:

Зовнішня політика Російської імперії. Хронологічна таблиця.

Роки	Події
1853—1856	Кримська війна (проти Росії воювали Туреччина, Велика Британія, Франція). Синопська битва, Закавказзя, облога Севастополя. Паризький договір. Поразка Росії.
1863—1864	Придушення Польського повстання.
1873, 1881	Союз трьох імператорів — Росії, Австро-Угорщини, Німеччини.
1877—1878	Російсько-турецька війна (Тирново, Шипка, Плевна). Сан-Стефанівський мир, Берлінський конгрес — перемога Росії.
70-ті XIX ст.	Зближення з Францією.
1891	Консультативний пакт Росії та Франції.
1892	Таємна російсько-французька конвенція.

Розповідь учителя. Зовнішня політика Російської імперії мала двоєдине завдання — збільшення територій держави та активний вплив на міжнародні події. Однією з провідних ідей у зовнішній політиці була ідея панславізму (об'єднання всіх слов'янських народів і країн в єдину велику державу на чолі з Росією). Крім того, царат намагався зайняти провідну роль у Європі.

У середині XIX ст. Росія вступила в протистояння з провідними європейськими державами — Великою Британією та Францією. У результаті поразки в Кримській війні, вплив Російської імперії на міжнародну політику став мінімальним, але російські дипломати продовжували тиск на європейців.

Значною міжнародною подією стало Польське повстання 1863—1864 рр., яке було придушене російськими військами. Європейське суспільство неоднозначно сприйняло ці події, але вони не підвищили міжнародний імідж імперії.

Одночасно з намаганнями пробитися до європейської політики Росія здійснювала свою експансію в східному напрямку — на території, які розташовувалися поблизу кордонів імперії.

У 60-х рр. XIX ст. був остаточно придушений опір горців Кавказу, який активізувався під час виступу Шаміля (взятий у полон у 1859 р., 1864 р. — придушення останніх осередків опору). 60—70-ті рр. XIX ст. характеризувалися експансією Росії в Середній Азії — у 60-х рр. відбулося підкорення казахських земель, у 1868 р. визнали залежність від Росії Кокандське царство і Бухарський емірат, а у 70-х рр. XIX ст. були приєднані Тувинське ханство і Туркменистан. Однак ці дії спричинили зіткнення з інтересами Англії. У 1887 р. був підписаний російсько-англійський протокол про розмежування зон впливу і Росія зупинилася на кордонах з Афганістаном. До складу імперії ввійшли

величезні території Середньої Азії від Каспійського моря до гір Тянь-Шань і від Аральського моря до кордону з Афганістаном.

У 1867 р. Росія продала Аляску Сполученим Штатам Америки, проте продовжила освоєння те-риторій Далекого Сходу і Камчатки.

Зовнішньополітична діяльність Росії в Європі була спрямована на перегляд угод, які обмежу-вали імперію після поразки в Кримській війні. Російська дипломатія вміло використала існуючі розбіжності в Європі і після поразок Великої Британії та Франції від Пруссії практично денонсу-вала цей договір, посиливши свій вплив на Балканах.

У 70-х рр. XIX ст. активізувався національно-визвольний рух на теренах Османської імперії. Російська імперія підтримувала визвольну боротьбу слов'янських народів, і скориставшись цією нагодою, відновила чорноморський флот, а в 1877 р. оголосила війну Османській імперії. На той час у Європі не було сильних супротивників, які могли б обмежити діяльність Росії, — Туреччина була розбита, Румунія, Сербія, Чорногорія здобули незалежність, Болгарія отримала автономію. Успішна діяльність Росії на Балканах знову змусила європейські країни втрутитися в її справи, і вплив Російської імперії на Балканах був обмежений Берлінським трактатом 1878 р.

Наприкінці XIX ст. Росія продовжувала шукати союзників у Європі. Спроба залучити Німеччину до проведення спільної політики зазнала невдачі, навіть незважаючи на утворення Союзу трьох імператорів (Росія, Німеччина та Австро-Угорщина, 1873 і 1881 рр.). Німеччина уклала військово-політичний союз з Австро-Угорщиною (1879 р.) та Італією (1882 р.), спрямований проти Росії і Франції. На противагу Троїстому союзу, Росія почала зближення з Францією та Великою Британією. У 1892 р. була укладена таємна російсько-французька конвенція, яка стала шляхом до створення Антанти.

Завдання. Заповніть таблицю переліку колоніальних дій Російської імперії.

Зразок заповненої таблиці:

Колоніальна політика Російської імперії в другій половині XIX ст.

Кавказ	Середня Азія	США та Далекий Схід
Кавказька війна (з 1817 р.); Шаміль (розбитий у 1859 р.); 1864 р. — придушення останніх осередків опору.	60-ті рр. XIX ст. — приєднання казахських земель; 1868 р. — визнання залежності від Росії Кокандським царством і Бухарським еміратом. 1873 р. — приєднання Тувинського ханства; 70-ті рр. XIX ст. — приєднання Туркменистану	1858 р — захоплення Амурської обл. у Китаю; 1860 р — захоплення Усурійського краю у Китаю; 1867 р — продаж Аляски. кінець XIX ст. — продовження заселення Сахаліну, Камчатки, Далекого Сходу.

5. Народництво. Робітничий рух і формування соціал-демократії.

Розповідь учителя. Реформи 60—70-х рр. XIX ст. не торкнулися політичної складової російського суспільства. Зміни в соціальній структурі населення, покращення рівня освіти та формування різних політичних поглядів привели до спроб передових лав суспільства порушити питання щодо необхідності політичних змін. А непослідовність реформ, нігілізм та поступова зневіра інтелігенції в самодержавстві породили радикальні погляди на зміну ситуації в державі, особливо серед студентів та представників недворянських верств населення (різочинців). Ідеологами цього напрямку стали О. Герцен, М. Чернишевський, М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов, М. Михайловський. Їхні теоретичні погляди лягли в основу теорії «селянського соціалізму» та економічного романтизму.

У 60-ті рр. XIX ст. виникають перші організації народників — «Земля і воля», таємне товариство С. Нечаєва «Сокира, або Народна розправа», «чайкові» та інші. Протистояння з самодержавст-вом вилилося в початок терористичної діяльності — у 1866 р. Д. Каракозов здійснив замах на Олександра II.

На початку 70-х рр. XIX ст. народники вважали, що основним носієм майбутньої соціалістичної держави є сільська община, тільки необхідна просвітницька робота. У 1874—1875 рр. тисячі народників вирушили в села для агітаційної роботи, почалося явище «ходіння в народ», яке охопило 37 губерній європейської частини Росії, у тому

числі майже всі українські губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 р. заарештовано понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших із них було засуджено за процесом 193.

У ці часи розвиваються різні погляди на стратегію й тактику народників. М. Бакунін (анархічний, бунтарський напрямок) закликав до негайної селянської революції, П. Лавров (пропагандистський напрямок) вважав, що селяни не готові до перетворень і тому потрібна кропітка пропагандистська робота, а П. Ткачов (терористичний, змовницький напрямок) виступав за збройний переворот.

Поразка «ходіння в народ» привела до утворення нелегальних організацій. У 1876 р. виникає таємна організація «Земля і воля» (назва взята на честь першої організації 60-х рр. XIX ст.), до складу якої входили О. Михайлов, Г. Плеханов, Д. Лизогуб, С. Кравчинський, М. Морозов, С. Перовська, Л. Тихомиров. Проте в самій організації виникли суперечки щодо подальшої боротьби і вона розпалася на дві організації: «Чорний переділ» (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман) виступав за мирне «вростання» народників у народну масу, переніс роботи у середовище пролетаріату (невдовзі організація припинила існування) та «Народну волю» (О. Желябов, О. Михайлов, С. Перовська), яка вирішила добиватися змін шляхом терору. Після серії терактів народовольці 1 березня 1881 р. провели терористичний акт, у результаті якого загинув цар Олександр II.

Прихід до влади Олександра III ознаменував період контрреформ. Відбулося посилення реакції з боку самодержавства. Серед радикальних груп та інтелігенції поширювалася зневіра в ліберальні можливості змін. У ці часи починає посилюватися робітничий рух та виникають нові теорії та ідеї.

Словникова робота. Розкрийте зміст поняття «народництво».

Зразок відповіді. Народництво — ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії в 60—80-х рр. XIX ст.

Розповідь учителя. Поряд із народниками почали виникати інші організації, які орієнтувалися вже на іншу ідеологію та соціальні групи. Особливо це поширилося серед робітничого класу, кількість якого стрімко зростала. Першими виступами робітників були стихійні страйки, а основні вимоги стосувалися свого становища. Поступово серед робітників поширюються ідеї необхідності зміни законодавства, а пізніше й політичної системи держави.

Криза народництва, посилення робітничого руху привели до поширення марксизму в Росії. Перша марксистська організація «Визволення праці» була заснована в 1883 р. в Женеві представниками «Чорного переділу» і займалася створенням умов для поширення соціал-демократії в Росії. Поступово в Росії з'являються марксистські гуртки, які в 1895 р. об'єднуються у «Союз боротьби за визволення робітничого класу» на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Наступним кроком стало створення партії — у 1898 р. в Мінську відбувся I з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Відразу була заарештована більшість керівників партії, проте вона продовжувала свою діяльність. Марксизм поширювався і серед представників інтелігенції. Виникає напрямок «легальний марксизм», представники якого намагаються поєднати соціальні та ліберальні ідеї (П. Струве, М. Туган-Барановський).

На окраїнах Російської імперії виникають Національні соціал-демократичні партії, які поряд із соціалістичними ідеями акцентують увагу на національних проблемах, — Соціал-демократія Ко-ролівства Польського (Польща) — 1893 р., Соціал-демократична партія Гнчакян (Вірменія) — 1887 р., Єврейська соціалістична організація БУНД — 1897 р. та інші.

Разом із тим діяльність народників не завершилася, а трансформувалася в нові теоретичні ідеї, які знайшли відображення в діяльності нових організації — так, на початку XX ст. на базі народницьких організацій виникає соціал-революційна партія (есери).

Завдання. Дайте характеристику народництву за алгоритмом: 1) передумови й причини, 2) теорії та ідео-логії, 3) перебіг подій, 4) результати.

Зразок відповіді:

Передумови виникнення народництва:

- Формування нових верств суспільства.
- Зневіра інтелігенції в самодержавстві.
- Розвиток радикального напрямку громадського руху.
- Непослідовність реформ 60—70-х рр. XIX ст.
- Нігілізм.
- Розвиток вищої освіти — її загальна доступність.

Теоретичні засади народництва:

- Теорія «селянського соціалізму».
- Економічний романтизм.
- Ідеологи — О.Герцен, М.Чернишевський, М.Бакунін, П.Лавров, П.Ткачов, М.Михайловський.

Розвиток народництва	
60-ті рр. XIX ст.	Виникнення та діяльність гуртків народників. Пропагандистська робота, розчарування, початок радикалізації. 1866 р. - Д. Каракозов здійснив замах на Олександра II. 1869 р. - таємне товариство С. Нечаєва «Сокира, або Народна розправа». 1871 р. — «чайкові».
1874-1875 рр.	«Ходіння в народ» — охоплено 37 губерній європейської території Росії, у то-му числі майже всі українські губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 р. заарештовано понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших із них було засуджено за процесом 193
1876-1879 рр.	Револьюційна організація «Земля і воля» (О. Михайлов, Г. Плеханов, Д. Лизогуб, С. Кравчинський, Н. Морозов, С. Перовська, Л. Тихомиров). Головне завдання — підготовка селянського повстання. Розпалася на дві організації: «Чорний переділ» (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман) — мирне «вростання» народників у народну масу, переніс роботи у середовище пролетаріату — організація припинила існування. «Народна воля» (О. Желябов, О. Михайлов, С. Перовська) — зміни шляхом терору — 1 березня 1881 р. — вбивство царя Олександра II — організація розгромлена.
80-ті рр. XIX ст.	Припинення реформ у Росії, початок реакції самодержавства.

Результати:

- Посилення реакції з боку самодержавства.
- Зневіра в ліберальних можливостях змін.
- Посилення робітничого руху.
- Розвиток нових теорій та ідей.

Робота з підручником. Опрацюйте матеріал підручника, випишіть характеристики основних політичних сил, які виникають у Російській імперії.

Робітничий рух і формування соціал-демократії.

Соціал-революційна партія (есери)	«Визволення праці» (1883 р.)	«Легальні марксистки»
Селянський соціалізм, можливість терористичної діяльності, основна опора — селянство (Б. Савінков, І. Каляєв, М. Гоц, О. Минор)	Соціальною базою революційної боротьби є пролетаріат (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич)	Поєднання соціальних та ліберальних ідей (П. Струве, М. Туган-Барановський)

«Союз боротьби за визволення робітничого класу» - 1895 р. (В. Ульянов (Ленін))		Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) - I з'їзд у Мінську - 1898 р.
Національні соціал-демократичні партії		
Соціал-демократія Королівства Польського (Польща)-1893 р.	Соціал-демократична партія Гнчакян (Вірменія)-1887 р.	Єврейська соціалістична організація БУНД-1897 р.

IV. Узагальнення та систематизація знань.

Бесіда.

- 1) Чому були проведені реформи?
- 2) Які наслідки реформ?
- 3) Як пов'язані між собою реформи та народництво?
- 4) Чому народництво зазнало поразки?
- 5) Які міжнародні події вплинули на зовнішню політику Російської імперії?
- 6) Як поширювався марксизм на теренах Росії?

Метод «Оберіг зайве». Визначте закономірність та закресліть зайве слово.

- 1) Військова реформа, освітня реформа, судова реформа, **політична реформа**.
- 2) О. Герцен, М. Чернишевський, **В. Ленін**, М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов.
- 3) Коканд, Бухара, **Пахлава**, Тува, Туркменистан.

Відповідь: політична реформа, В. Ленін, Пахлава.

Робота з візуальним джерелом. Розгляньте картину Г. Мясоєдова «Читання Положення від 19 лютого 1861 р.» та дайте відповіді на запитання.

- 1) Хто читає документ, чому?
- 2) Чому документ слухають тільки чоловіки?
- 3) Як ви вважаєте, що очікують селяни від цього документа?

Робота з документом. Прочитайте уривок із документа, дайте відповіді на запитання.

Маніфест Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), прийнятий на I з'їзді.

Місцеві групи, об'єднуючись у партію, усвідомлюють всю важливість цього кроку... Цим вони остаточно закріплюють перехід російського революційного руху в нову епоху свідомої класової боротьби. Як рух, так і напрямок соціалістичний, Російська соціал-демократична Партія продовжує справу і традиції всього попереднього революційного руху в Росії, ставлячи найголовнішим із найближчих завдань партії... завоювання політичної свободи, соціал-демократія йде до мети, ясно наміченої ще славними діячами старої «Народної Волі». Але засоби і шляхи, які обирає соціал-демократія, інші. Вибір їх визначається тим, що вона свідомо хоче бути і залишається класовим рухом організованих мас робітників.

Запитання до документа.

- 1) Яку найголовнішу мету ставлять перед собою представники РСДРП?
- 2) Чому представники соціал-демократичної партії проголошують себе продовжувачами спра-ви «Народної волі»?

V. Підсумки уроку.

Вибіркова перевірка виконання завдань, аналіз типових помилок.

Основні висновки:

- реформи 60—70-х рр. XIX ст. суттєво змінили Російську імперію, дали поштовх до становлення могутньої держави. Проте непослідовність реформ не дозволила довести їх до завершення;
- початок індустріалізації сприяв корінним змінам у російському суспільстві. Проте наявність самодержавства суттєво гальмувала розвиток держави. Прихід до влади Олександра III розпо-чав період контрреформ і призвів до призупинення ліберальних реформ;

- необхідність політичних змін викликала утворення народництва, а пізніше й поширення марк-сизму. Наприкінці XIX ст. в Росії виникають політичні партії, які ставлять за мету проведення кардинальних змін у суспільстві.

Робота над проблемним запитанням. Організувати роботу над проблемним запитанням. Узагальнюючи відповіді учнів, акцентувати їхню увагу на значенні реформ для подальшої модернізації Російської імперії.

Наслідки реформ:

1. Було зроблено перший крок на шляху перетворення Росії з феодальної монархії на монархію буржуазну.
2. Реформи свідчили про те, що політичний лад Росії пристосовувався до потреб капіталістичного розвитку.
3. Реформи піднесли роль закону і права.
4. Вони сприяли розвитку місцевого самоврядування.
5. Закладали основи розвитку громадянського суспільства.
6. Водночас реформи були половинчастими, обмеженими.
7. Реформи проводилися самодержавством і поміщиками, які були зацікавлені в збереженні старих порядків.
8. Попри різні перебудови, в Росії збереглося багато феодальних пережитків:
 - самодержавний політичний лад;
 - становий принцип управління;
 - не було представницької системи;
 - повна залежність селян від поміщиків і царських чиновників.

VI. Домашнє завдання:

- 1) П.: § 26.
- 2) ТЗ: підготуйте доповідь за темою «Виникнення тероризму».
- 3) ВЗ: підготуйте повідомлення за темою «Зовнішня політика Японії наприкінці XIX ст.».

ПРОДАЖ АЛЯСКИ

Російській імперії в Північній Америці належала територія площею 1,5 мільйона квадратних кілометрів. За різними підрахунками, на ній проживало від 600 до 800 росіян, креолів було близько 2000 осіб, алеутів дещо менше п'яти тисяч. Також на цій території проживало 40 тисяч індіанців тлінкітів, які не вважали себе підданими Росії.

Ідею продати Аляску висловив генерал-губернатор Східного Сибіру М. Муравйов-Амурський напередодні Кримської війни 1853—1856 рр. Він вважав, що експансія США призведе до конфлікту, а Росія не зможе захистити ці віддалені території.

У 1867 р. розпочалися переговори між США та Російською імперією про придбання Аляски. Переговори були організовані за наполяганням державного секретаря В. Стюарда. Президентом США на той час був Е. Джонсон (1808—1875 рр.).

У грудні 1866 р. на нараді в Міністерстві закордонних справ Росії, що відбувалася за участі імператора Олександра II, Великого князя Костянтина, міністра закордонних справ О. Горчакова, міністра фінансів М. Рейтерна, керівника морського міністерства М. Краббе та посланця у Вашингтоні Е. Стекля, було ухвалено продати російські володіння у Північній Америці. У березні 1867 р. Е. Стекель звернувся до державного секретаря США В. Стюарда з пропозицією щодо продажу Аляски.

Проте в самих Сполучених Штатах було мало бажаючих купувати величезну територію. Тільки один голос у Сенаті вирішив долю придбання Аляски (сама назва виникла під час обговорення в Сенаті США проекту придбання територій — сенатор Ч. Самнер, який виступав на захист придбання нових територій, дотримуючись традицій корінного населення Алеутських островів, дав їм нову назву Аляска, тобто «Велика земля»).

О 4-й годині 30 березня 1867 р. був підписаний договір про продаж Росією Аляски Сполученим Штатам Америки за 7 200 000 доларів (11 мільйонів царських рублів).

Гроші за Аляску були передані російському повіреному у справах у Вашингтоні барону Е. А. Стекелю. 1 серпня 1868 р. він отримав у казначействі США чек на 7 мільйонів 200 тис. доларів.

Офіційна церемонія передання територій відбулася раніше — 18 жовтня 1867 р. в столиці російських поселень у Північній Америці Новоархангельську (нині місто Сітка) під артилерійський салют і при військовому параді обох країн було спущено російський прапор і піднято американський. Цей день у США відзначається як «День Аляски».

Ще однією з причин продажу Аляски вважають фінансові проблеми, які виникли в Росії на початку 60-х рр. XIX ст. У 1861 р. в Російській імперії було скасоване кріпосне право. Щоб виплатити компенсацію поміщикам, Олександр II був змушений у 1862 р. взяти кредит у Ротшильдів на 15 мільйонів фунтів стерлінгів під 5 % річних. Проте цей кредит потрібно було повертати, і тоді Великий князь Костянтин — молодший брат государя — запропонував продати «щось непотрібне». Найбільш непотрібною в Росії виявилася Аляска.

Існує інша точка зору на ці події. Деякі дослідники вважають, що Аляска була не продана, а передана в оренду. У 1863—1864 рр. дві російські ескадри під командуванням контрадміралів С. Лесовського і А. Попова брали участь у воєнних діях на боці федерального уряду Півночі з метою створення загрози комунікаціям Великої Британії та Франції, які підтримували Південь. Цим вони сприяли перемозі сіверян. Щоб якось компенсувати Російській імперії витрати на спорядження цих ескадр, через Конгрес США була проведена ідея про фіктивну оплату цих витрат під виглядом оренди території Російської Америки. Це вдалося зробити шляхом величезних зусиль. Далеко не всім пояснювали, що це насправді не оренда земель на 99 років, а прихована оплата за воєнну допомогу Російській імперії.

І ще одна цікава подробиця. Спроб перевезти до Росії золото (а в договорі продажу йшлося саме про золото) з боку США так і не було вжито, а російський уряд цього і не

вимагав, оскільки через Лондонський банк розрахувався цими грошима з британськими промисловцями за локомо-тиви та обладнання для будівництва в Росії залізниць, а також за броньовану сталь і парові машини для модернізації російського флоту. Оплата здійснювалася безготівковими доларами, а не золотом, і не на рахунки міністерства фінансів Росії, а на рахунок приватної особи (Е. Стекеля), що суперечило умовам договору. 1 серпня 1868 р. Стекель отримав від казначейства чек. Із цих грошей 21 тис. він залишив собі, а 144 тис. роздав як хабар сенаторам, які голосували за ратифікацію договору. Суму в 735 тис. доларів він перевів у Лондон.

Народництво. Робітничий рух і формування соціал-демократії.

Реформи 60—70-х рр. XIX ст. не торкнулися політичної складової російського суспільства. Зміни в соціальній структурі населення, покращення рівня освіти та формування різних політичних поглядів привели до спроб передових лав суспільства порушити питання щодо необхідності політичних змін. А непослідовність реформ, нігілізм та поступова зневіра інтелігенції в самодержавстві породили радикальні погляди на зміну ситуації в державі, особливо серед студентів та представників недворянських верств населення (різочинців). Ідеологами цього напрямку стали О. Герцен, М. Чернишевський, М. Бакунін, П. Лавров, П. Ткачов, М. Михайловський. Їхні теоретичні погляди лягли в основу теорії «селянського соціалізму» та економічного романтизму.

У 60-ті рр. XIX ст. виникають перші організації народників — «Земля і воля», таємне товариство С. Нечаєва «Сокира, або Народна розправа», «чайкові» та інші. Протистояння з самодержавством вилилося в початок терористичної діяльності — у 1866 р. Д. Каракозов здійснив замах на Олександра II.

На початку 70-х рр. XIX ст. народники вважали, що основним носієм майбутньої соціалістичної держави є сільська община, тільки необхідна просвітницька робота. У 1874—1875 рр. тисячі народників вирушили в села для агітаційної роботи, почалося явище «ходіння в народ», яке охопило 37 губерній європейської частини Росії, у тому числі майже всі українські губернії. Заклики селянства до бунту проти уряду не дали бажаних для народників наслідків. На кінець 1874 р. заарештовано понад тисячу пропагандистів-народників. Найактивніших із них було засуджено за процесом 193.

У ці часи розвиваються різні погляди на стратегію й тактику народників. М. Бакунін (анархічний, бунтарський напрямок) закликав до негайної селянської революції, П. Лавров (пропагандистський напрямок) вважав, що селяни не готові до перетворень і тому потрібна кропітка пропагандистська робота, а П. Ткачов (терористичний, змовницький напрямок) виступав за збройний переворот.

Поразка «ходіння в народ» привела до утворення нелегальних організацій. У 1876 р. виникає таємна організація «Земля і воля» (назва взята на честь першої організації 60-х рр. XIX ст.), до складу якої входили О. Михайлов, Г. Плеханов, Д. Лизогуб, С. Кравчинський, М. Морозов, С. Перовська, Л. Тихомиров. Проте в самій організації виникли суперечки щодо подальшої боротьби і вона розпалася на дві організації: «Чорний переділ» (Г. Плеханов, Л. Дейч, П. Аксельрод, В. Засулич, Й. Аптекман) виступав за мирне «вростання» народників у народну масу, переніс роботи у середовище пролетаріату (невдовзі організація припинила існування) та «Народну волю» (О. Желябов, О. Михайлов, С. Перовська), яка вирішила добиватися змін шляхом терору. Після серії терактів народовольці 1 березня 1881 р. провели терористичний акт, у результаті якого загинув цар Олександр II.

Прихід до влади Олександра III ознаменував період контрреформ. Відбулося посилення реакції з боку самодержавства. Серед радикальних груп та інтелігенції поширювалася зневіра в ліберальні можливості змін. У ці часи починає посилюватися робітничий рух та виникають нові теорії та ідеї.

Поряд із народниками почали виникати інші організації, які орієнтувалися вже на іншу ідеологію та соціальні групи. Особливо це поширилося серед робітничого класу, кількість якого стрімко зростала. Першими виступами робітників були стихійні страйки, а

основні вимоги стосувалися свого становища. Поступово серед робітників поширюються ідеї необхідності зміни законодавства, а пізніше й політичної системи держави.

Криза народництва, посилення робітничого руху привели до поширення марксизму в Росії. Перша марксистська організація «Визволення праці» була заснована в 1883 р. в Женеві представниками «Чорного переділу» і займалася створенням умов для поширення соціал-демократії в Росії. Поступово в Росії з'являються марксистські гуртки, які в 1895 р. об'єднуються у «Союз боротьби за визволення робітничого класу» на чолі з В. Ульяновим (Леніним). Наступним кроком стало створення партії — у 1898 р. в Мінську відбувся I з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Відразу була заарештована більшість керівників партії, проте вона продовжувала свою діяльність. Марксизм поширювався і серед представників інтелігенції. Виникає напрямок «легальний марксизм», представники якого намагаються поєднати соціальні та ліберальні ідеї (П. Струве, М. Туган-Барановський).

На окраїнах Російської імперії виникають Національні соціал-демократичні партії, які поряд із соціалістичними ідеями акцентують увагу на національних проблемах, — Соціал-демократія Ко-ролівства Польського (Польща) — 1893 р., Соціал-демократична партія Гнчакян (Вірменія) — 1887 р., Єврейська соціалістична організація БУНД — 1897 р. та інші.

Разом із тим діяльність народників не завершилася, а трансформувалася в нові теоретичні ідеї, які знайшли відображення в діяльності нових організацій — так, на початку XX ст. на базі народницьких організацій виникає соціал-революційна партія (есери).